

Kesit Akademi Dergisi

The Journal of Kesit Academy

ISSN: 2149 - 9225

Yıl: 3, Sayı: 9, Eylül 2017, s. 175-188

Yrd. Doç. Dr. Mustafa KAYA

Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

mustafakaya1976@gmail.com

DOĞAL HAK KAVRAMI BAĞLAMINDA HOBBS VE SPİNOZA*

Özet

Siyasi ve sosyal açıdan büyük bir öneme sahip olan insan hakları düşüncesinin temeli "doğal hak" kavramına dayanmaktadır. Doğal hak düşüncesi her ne kadar Antik Yunan kökenli olsa da 17. ve 18. yüzyılda Hobbes, Locke ve Spinoza gibi düşünürler insanın bazı doğal haklara sahip olduğu düşüncesini yoğun bir şekilde ele alıp incelemişlerdir. Hobbes ve Spinoza, Machiavelli'nin başlattığı sekülerleşme hareketini, klasik siyaset felsefesi geleneğinin yaptığı gibi siyasal alanı, hukuku ve ahlakı "yasa ve ödev" kavramına değil, "hak" kavramına dayandırarak yaparlar. Doğal hak kavramını açıklarken her iki düşünür de benzer terminolojileri kullanırlar. Fakat doğal durumdan sivil duruma geçişte hakların devri konusunda farklı düşünürler. Hobbes, sivil duruma geçişte, insanın en doğal hakkı olan yaşama hakkı hariç bütün hakları egemene, Leviathan'a devretmesi gerektiğini düşünürken; Spinoza insanın yaşama hakkı yanında düşünce özgürlüğünün de egemene devredilmemesi gerektiğini düşünür.

Anahtar Kelimeler: Doğal Hak, Doğa Durumu, Toplum Sözleşmesi, Egemenlik

IN THE CONTEXT OF THE CONCEPT OF NATURAL RIGHTS, HOBBS AND SPINOZA

Abstract

It is based on the concept of "natural rights", which is based on the idea of human rights, which has a great political and social important. Though it is of ancient Greek origin, philosophers like Hobbes, Locke and Spinoza in the 17th and 18th centuries have intensively studied and considered the idea that people have some natural rights. Hobbes and Spinoza make the secularization movement initiated by

---

* Bu makale Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlenen II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur

Machiavelli by basing the political sphere, law and morality on the concept of "right", not on the concept of "law and duty" as the classical political philosophy tradition does. Both thinkers use terminologies when explaining the concept of natural rights. But in the transition from the natural to the civil situation, they think differently about rights. In the transition to the civilian situation, while Hobbes thinks that all rights should be transferred to Leviathan, the sovereign, except for the right to life, which is the most natural right of man Spinoza thinks that besides the right to life, freedom of thought should not be transferred to te sovereign.

Keywords: Natural Right, Natural State, Society Contract, Sovereignty

Giriş

İnsanoğlunun insan olmak bakımından doğuştan getirdiği bazı hakları olduğu fikri, siyaset felsefesinin önemli konularından biridir. Doğal hak düşüncesi her ne kadar Antik Yunan kökenli olsa da 17. ve 18. yüzyılda Hobbes ve Spinoza gibi düşünürler insanın bazı doğal haklara sahip olduğu düşüncesini yoğun bir şekilde ele alıp incelemişlerdir.

Hobbes ve Spinoza çağdaşları tarafından tehlikeli bulunmuş olan iki filozoftur. Her iki düşünür de politika ve din hakkında radikal görüşler ortaya atarak geleneksel görüşlere meydan okumuşlardır. Ancak Spinoza'nın din eleştirisi, etik ve metafiziğinin özgün kabul edilmesine rağmen, siyaset felsefesinde hep Hobbes ile aynı hizada tutulması hatta bazen sadece Hobbes'un düşüncelerinin bir tekrarı sayılmış olması, filozofun politika felsefesine katkılarının üzerine gölge düşürmüştür. Yorumculara Spinoza'nın Hobbes'u takip ettiğini düşündürten en temel etken, siyaset felsefesinde çoğunlukla benzer terminolojileri kullanmış olmalarıdır. Her iki filozof da felsefelerini bir insanın varlığını sürdürme, kendini koruma prensibi üzerine oturtmuş, toplum öncesi bir doğa durumu tasarlamış ve sivil topluma geçişi sağlayan bir sözleşmeden bahsetmişlerdir. Hobbes ile Spinoza arasında ilk bakışta güçlü bir benzerlik göze çarpsa da Spinoza'nın genel anlamda politik teorisine özelde de hak kavrayışına bakıldığında Hobbes ile politik kavrayışları bakımından ne kadar farklı oldukları görülecektir. Deleuze'a göre, Spinoza temelde Hobbes'un geliştirmiş olduğu tezleri benimsemiş olsa da bu tezleri kendi sistemine dahil ederken onlara "yeni perspektifler" kazandırmayı başaramamıştır (Deleuze, 2013: 258). Bu çalışmada Hobbes ve Spinoza'nın doğal hak kavramına dair geliştirdikleri düşüncelerin ortak ve farklı yanlarının neler oldukları gösterilmeye çalışılacaktır.

Doğal Hak Kuramı

Hobbes ve Spinoza'nın doğal hak kuramına geçmeden önce doğal hak kuramının düşünsel gelişiminden kısaca bahsetmek faydalı olacaktır. Doğal hak¹ kuramı, tarih süreci içerisinde

---

¹ Doğal hak kavramının kelime kökü *ius naturale*'dir. *Ius naturale* hem doğal hukuk hem de doğal haklar anlamına geldiği için tam olarak neyi ifade ettiği tartışmalıdır. Kavramın anlam karşılığı olarak doğal hukuk ya da doğal haklar ifadelerinden birini tercih edenler olduğu gibi her iki anlamı da kabul eden düşünürler de vardır. Gary B. Herbert'a göre *ius naturale* kavramı, insan davranışları için geçerli objektif standartlar olarak anlaşıldığı sürece doğal hukuk ya da doğal haklar tercihi arasında önemli bir fark yoktur. Ancak subjektif haklar söz konusu olduğunda kavramın karşılığı olarak doğal haklar tabirini

zaman zaman etkisini kaybetmiş olsa da, İlkçağ'dan beri siyaset felsefesinin önemli kavramlarından biri olmuştur. Özellikle son yüzyılda insan hakları fikrinin popülerleşmesiyle doğal hak fikri tekrar düşünürlerin ilgi odağı olmayı başarmıştır (Tuck, 1988: 1).

Doğal hak kuramı, klasik doğal hak ve modern doğal hak olmak üzere birbirinden farklı iki ana ekole bağlı olarak ele alınan bir kuramdır. İki kuram birbirinden doğal hak kavramına yükledikleri anlam itibarıyla farklılaşırlar. Klasik doğal hak kuramında, doğal hak, bireyin kişisel tercihlerinin üstünde ve ötesinde Tanrı, doğa veya yasa gibi mutlak bir kaynağın evrensel adalet ve gerçeklik iddialarıdır. Modern doğal hak kuramında ise, doğal hak, eylemde bulunmak için bir yeti, bir kabiliyet ve bir özgürlüktür. Bireyin sahip olduğu güç olarak doğal hak, bireyin tercih özgürlüğüne ve çıkarlarının önceliğine işaret etmektedir (Herbert, 2009: 49). Modern hak kuramı, bireyselliği öne çıkaran bir hak kuramıdır. Birey, hem mantıksal hem de kronolojik açıdan doğa durumunda özgür bir varlık olarak kabul edilmiştir. Bu durumda bireyci bir nitelik taşıyan modern doğal hak, bireyin dokunulmaz haklarının temellendirilmesi ve savunulması üzerine odaklanarak muhafazakar bir tona sahip klasik doğal hak kuramının aksine daha devrimci ve daha radikal bir kuramdır (Strauss, 2011: 196).

Modern doğal hak kuramında doğa durumu toplumsal durumdan önce geldiği için haklar da ödevlerden önce gelmektedir. Klasik hak kuramında ise hak-ödev ilişkisi aksi yönde işlemektedir. Klasik doğa kuramına göre doğal olarak toplumsal bir varlık olan insanın kendi doğasını gerçekleştirip mükemmeliyete ulaşması ancak toplumsal durumda, devlette mümkün olduğundan ödevler de haklardan önce gelmekte ve hakları belirlemektedir (Deleuze, 2008: 105-106).

Öte yandan klasik doğal hak kuramını savunan düşünürler, devletin doğal olduğunu ve insanların ancak bir toplum içinde kendilerine verilen ödevleri yerine getirdiklerinde mutlu bir hayat sürebileceklerini iddia ederken, doğal hak kuramı savunucuları, devletin doğal olmadığını yapay olduğunu ve insanın toplum hayatına pek uygun düşmediğini ileri sürerler.

Hobbes'ta Doğal Hak

Toplumsal kabullerin ve değerlerin sarsılmasına yol açan iç savaş ve köklü bir toplumsal değişim sürecine tanıklık etmiş olan Hobbes, toplumsal yaşamın aşkın değerlerden arındırılması gerektiği düşüncesiyle, siyaseti içkinlik düzeyine taşımaya; insanları yalnızca insan oldukları için kapsayan normlar sisteminin geliştirilmesine katkıda bulunmaya koyulmaktadır. İşte tam da bu yüzden Hobbes, yaşadığı dönemde Galileo ile birlikte yeni bir boyuta geçen doğa bilimlerine de gönderme de bulunarak "fizik, eğer yeni bir şey ise, politika felsefesi ondan da yenidir. Politika felsefesi benim *De Cive* adlı kitabımdan daha eski değildir" diyecektir (Zelyüt, 2003: 18).

Peki, neden politika felsefesi Hobbes'un kitabından daha eski değildir? Çünkü, Hobbes'a göre kendisinden öncekiler, bilimsel yönetime sahip değillerdir. Ama kendisi sahipti. Bu yöntem, Galileo'nun fiziksel doğa incelemesinde kullandığı analitik-sentetik yöntemidir. *De Cive*'de

---

kullanmak gereklidir. Çünkü subjektif haklar düşüncesi, modern dönemle birlikte ortaya çıkmıştır (Herbert, 2009: 49).

"Bir şey en iyi, onu oluşturan şeylerle bilinebilir" (Hobbes, 2014: 11) diyen Hobbes, saat örneğinden yola çıkarak, karmaşık alet ya da varlıkların ancak onu parçalarına ayırıp sonra parçaların işlevlerini anlayıp tekrar o parçaları birleştirmek suretiyle temel işlevlerinin anlaşılacağını düşünür.

Hobbes'a göre doğa bilimlerinde kullanılan bu yöntemi, metafizik ve teolojik etkilerden arındırılmış bir siyaset felsefesi ortaya koymak için kullanmak gereklidir. Ona göre "*devletin halkının ve yurttaşların görevlerinin incelenmesinde, devleti gerçekten parçalara ayırmasak da öyle olduğunu düşünmemiz, eş deyişle insan doğasının ne olduğunu, bir devletin kurulması için hangi özelliklerinin uygun olduğunu ve hangilerinin uygun olmadığını, insanların nasıl olup da bir arada yaşamak istediklerini anlamak gerekmektedir*" (Hobbes, 2014: 11).

Hobbes doğa bilimlerindeki analitik-sentetik yöntemi kullanarak devleti anlamak için onu oluşturan parçaları birbirinden ayırmayı ve onların doğasını anladıktan sonra tekrar onları birleştirmeyi düşünür. Ona göre siyasal toplum çözümlenip basit bileşenlerine ayrıştırıldığında ortaya temel amacı kendini korumak olan bir "bireyler koleksiyonu" çıkmaktadır. Dolayısıyla Hobbes'un politika felsefesi antropoloji ile başlar (Zelyüt, 2003: 19).

Hobbes, insan doğasını gerçekleştirilebilir bir potansiyel olarak kavrayan ve bunun ancak bir toplum içinde mümkün olduğunu savunan klasik doğal hak kuramcılarının aksine, insanın kökensel olarak *apolitik* ve *asosyal* bir varlık olduğu fikrini öne sürmektedir. John Gray (2004), Hobbes'un klasik doğal hak kuramcılarında insan doğasına dair farkını şöyle ifade etmektedir: "Hobbes'un görüşünde insanlıktan beklenen bir en büyük iyilik, *summum bonum*, yoktur sadece sakınmak istediğimiz *summum malum*, en büyük kötülük vardır" (Gray, 2004: 15). Böylece Hobbes klasik doğal hak kuramcılarının insanın doğasının nihai amacı olarak gördükleri kendini mükemmelleştirme *telosundan* ayrılmakta ve doğa yasasını, insanın tutkularının en güçlüsü olan kendi varlığını koruma arzusundan türetmektedir (Ruby, 2012: 79).

Hobbes'a göre toplumsal ve siyasal birliktelik doğanın bir eseri olarak veya doğaya göre gerçekleşmemiştir. Doğa insanları birleştirmemiş, tam aksine onları ayırtmıştır. Doğa bir düzen ilkesi olmaktan yoksundur, doğal olan düzenin yokluğuna işaret eder. Doğa durumunda görülen sadece çatışma ve bir araya gelmeyen tikellerdir. Doğal durum insanların bir araya getirmediği gibi onları rakip ve düşman kılmıştır (Sprangers, 1973: 102). Bu olumsuz durumun nedeni insanın doğasıdır, daha doğrusu doğası gereği sahip olduğu tutkulardır.

Hobbes'a göre doğa durumunda insan tutkularıyla yaşayan, sürekli arzulayan bir varlıktır. Bu arzuların yerine getirilmesi ise güce bağlıdır. Güç, insanın yaşamını sürdürebilmesi, hayatta kalabilmesi ve diğer arzularını tatmin edebilmesi için şarttır. Varlığını sürdürme arzusu güç isteği yarattığına göre, bu temel arzunun ardında ne vardır? Hobbes'a göre tüm bunların nedeni ölüm korkusu ve bu korkudan kaynaklanan güvenliktir (Zelyüt, 2003: 20).

Hobbes, insanların eşit, özgür ve hak sahibi oldukları doğa durumunun, güvensizlik ve ölüm korkusundan dolayı yaşanılmaz olduğunu, bu yüzden insanların bir düzen ve barış arayışının başladığını söyler. Hobbes'a göre sürekli savaş durumu olan doğa durumundan barış durumu olan toplumsal duruma geçiş için insanların bazı yükümlülükleri, yasaları benimseme-

si gereklidir. Bu yasaların belirlenmesi için akıl genel bir ilke ortaya koyar: "Herkesin onu elde etme umudu olduğu ölçüde, barışı sağlamak için çalışması gerektiği; onu elde edemediğinde ise, yardım arayıp savaşın bütün yararlarından yararlanması gerektiğidir" (Hobbes, 2013: 104). Bu kuralın ilk bölümü birinci doğa yasası olan barışı aramak ve izlemek gerektiği fikrini içerirken, ikinci bölümü ise, bütün yolları kullanarak kendimizi korumayı ifade eden doğal hakkı içerir.

Hobbes, doğal hakkı, öze uygun olan değil, varlıkların güçlerine karşılık gelen bir kavram olarak ele alır. Ona göre güç arzusu bütün geri kalan tutkuların kendisine indirgenebileceği bir arzudur. O, Descartes'ın fiziğinde, bir cismin dıştan bir müdahaleye uğramadığı sürece kendi hareketini sürdürme, mevcut durumunu koruma olarak tanımladığı *inertia* kavramını, siyaset felsefesinde kullanabileceği ve sadece hayvanların hareketleri ve insanın yaşamını koruma arzusuna indirgediği çaba (*endeavour*) nosyonuna dönüştürür. Böylece Hobbes, kendini koruma ile özdeş hale gelen çaba nosyonunu, insan için ölüme karşı girişilen bir güç, bir savaş stratejisi haline getirir ve doğal hukuk teorisine dahil eder (Campos: 2012: 105).

Hobbes'a göre, herhangi bir varlığın gücü dahilinde olan her şeyi yapması onun doğal hakkıdır. Bu açıdan bakıldığında Hobbes için ayrıca doğal hak ile özgürlük de aynı anlama gelmektedir: Hobbes, *Leviathan*'da bunu şöyle ifade eder:

Yazarların genellikle jus naturale dedikleri doğal hak, kendi doğasını yani kendi hayatını korumak için kendi gücünü dilediği gibi kullanmak ve kendi muhakemesi ve akli ile bu amaca ulaşmaya yönelik en uygun yöntem olarak kabul ettiği her şeyi yapmak özgürlüğüdür (Hobbes: 2013: 103).

İnsanların güçleri dahilinde her şeyi yapma doğal hakkına sahip olması durumu, zorunlu olarak toplumsal olmayan bir duruma işaret etmektedir. Bu nedenle Hobbes'ta doğa durumunda yapabileceğimiz her şeye hakkımız varken toplumsal durumda zorunlu olarak bazı sınırlamalar, yasaklar söz konusudur. Buna göre doğa durumunda herkesin her şey üzerinde hakkı varken toplumsal durumda bu haklar, asgari bir hakka "kendi hayatını koruma hakkı"na dayandırılacaktır.

Hobbes'a göre, doğa durumu toplumsal durumdan önce geldiği için haklar da ödevlerden önce gelmektedir. Böylece Hobbes, siyaset kuramını dinsel ve metafizik aşkın bir ilke yerine, içkin olan, doğal durumdaki bireylerin sahip oldukları temel bir arzudan, haktan başlatır. Ayrıca insanın tüm gücüyle hayatını korumaya çalışması, saçma, suçlanabilir ve aklın emirlerine aykırı değildir. Bu yönüyle Hobbes, siyaset felsefesini, akıl tarafından da onaylanan bir ilke olan kendini koruma ilkesinden başlatır.

Doğal durum, doğrudan tutkulara dayanan eylemler nedeniyle bir şiddet ortamıdır. Bu durumdan kurtulabilmek için, her bireyin kendi doğal haklarını, hem yasayı söyleme hem de uygulama gücünü tek elde toplamayı başaracak, yani bir elinde asayı diğer elinde kılıcı tutacak bir egemene, Leviathan'a devretmesi gereklidir. Bu egemenin mutlak bir güçle donatılmış olması ve ağızından çıkanın yasa olması için, Tanrısal yasayla bütün bağlarını koparması gerekir. Yani bu siyasi güç, meşruluk kaynağını Tanrısal bir yasadan değil, insanların bir sözleşmeyle haklarını devretmelerinden alır.

Hobbes'a göre kılıcın zoru olmadıkça ahitler sözlerden ibarettir ve insanı güvence altına almaya yetmez (Hobbes, 2013: 133). Sözleşmelere kılıcın desteğini vermek için, insanların ölüm korkusu temelinde bir araya gelip doğa yasaları ışığında kendi güçlerini yani doğal haklarını, aralarında egemen hale gelen ortak bir güce bir sözleşmeyle aktarmaları gerekir. Bu yapıldığında, tek bir kişilik halinde birleşmiş olan bu topluluk, bir DEVLET, Latince CIVITAS meydana gelir. Ejderha'nın, bir başka ifadeyle barış ve savunmamızı borçlu olduğumuz ölümlü tanrının doğuşu böyle olur (Hobbes, 2013: 136).

Hobbes'a göre sözleşmeyle bir egemen, güce sahip olur ve herkesin herkesle savaş içinde olduğu doğa durumundan hayatlarımızı güvenle sürdürebileceğimiz sivil topluma geçilir. Böylece sadece ölüm korkusundan kurtularak güvenlik içinde yaşamakla kalınmaz, fakat aynı zamanda rahat ve mutlu yaşama imkanına, "iyi hayat"a da sahip olunur (Cevizci, 2013: 133). Hobbes'a göre iyi yaşam aynı zamanda çalışma ve toprağın işlenmesidir, denizcilik, rahat konutlar ve sanatlardır. Kısacası, insan hayatını bir bütün olarak "yalnız, yoksul, çirkin, vahşi ve kısa süreli" olmaktan çıkaran her şeydir.

Öte yandan sadece insanın varlığını koruma hakkı mutlak ve vazgeçilmez bir nitelik taşır. Bu haktan türetilen bütün yükümlülük ve ödevler ise hayatı koruma hakkının ihyasına hizmet ettiği ölçüde bağlayıcıdır. Devletin görevi veya politikanın işlevi, Sokratik gelenek içerisinde yer alan filozofların düşündüğü anlamda erdemli bir hayatın ihyası değil, fakat herkesin doğal hakkının korunması ve kalıcı bir teminat altına alınmasıdır. Yani, devlet, "iyi hayat" için değil fakat "hayatın kendisi" için vardır ve onun kurucu kavramı ödev değil, haktır (Cevizci, 2013: 135).

Hobbes, egemen iktidarların farklılaşan yapısına göre üç tür yönetim ya da devlet olduğunu öne sürer. Buna göre, politik iktidar tek kişinin elinde olduğu zaman, bu devlet türü yada yönetim biçimine monarşi adı verilir. Siyasi güç, her yurttaşın oy hakkına sahip olduğu bir meclise verildiği zaman, buna demokrasi, fakat yurttaşlardan sadece bir kısmının oy hakkına sahip olduğu bir meclise verildiği zaman, ona aristokrasi denir (Hobbes, 2013: 146). Hobbes'a göre bu yönetimler, yöneticilerin veya iktidar sahiplerinin ortak iyiyi veya genel çıkarı ya da kendi kişisel çıkarlarını gözeterek yönetmelerine göre iyi ya da kötü yönetim biçimi diye ayrılırlar. Ona göre monarşi diğer iki yönetim biçimine kıyasla en iyi yönetim biçimidir. Çünkü demokrasi ve aristokrasi de yurttaşlar kamu çıkarından daha fazla kendi çıkarları peşindedirler. Oysa monarşide, özel çıkar kamu çıkarı ile özdeştir. Bir monarkın zenginliği, kudreti ve şerefi, uyruklarının zenginliği, gücü ve şöhretinden gelir (Hobbes, 2013: 147). Böylece Hobbes, bize en iyi yönetim biçimi olarak monarşiyi tercih ettiğini göstermiş olur.

Spinoza'da Doğal Hak

Spinoza tıpkı Hobbes gibi modern insanın politik problemlerine geliştirilecek sağlam ve etkili bir çözümü insana dair gerçekçi ve bilimsel bir insan doğası anlayışına dayandırılması gerektiğini düşünür. Ona göre, pek çok konuda olduğu gibi insanın doğası konusunda da birçok yaygın yanlış kanaat ve önyargı mevcuttur. Spinoza insana sanki doğadaki egemenlik dışında ayrı bir egemenlikmiş gibi bakıldığını söyler. İnsan, doğanın düzenine bağlı değil, doğayı

bozan ve eylemleri üzerinde mutlak güç sahibi bir varlık olarak düşünülmektedir. İnsanın güçsüzlüğü ve kararsızlığıyla karşılaşılınca da bunun nedeni olarak tutkuları gösterilmekte ve bunlarla alay edilmektedir. İnsan doğasına ilişkin bu tavırlar, insan doğasını olduğunu gibi incelemek ve anlamak yerine aşkın nedenlere veya hayali, imgesel bir tasarımla, yani upuygun olmayan bir fikirle açıklamaktadırlar. Spinoza bu nedenle birlikte yaşamak zorunda olan insanların gerçekçi bir biçimde incelenmesi gerektiğini, siyasal birlikteliğin en uygun koşullarının neler olduğunu gözden kaçırmamak gerektiğini belirtir.

Hobbes, karamsar insan görüşünün etkisiyle, tutkuları daha çok "keder"li, edilgin tutkular olarak görür, "sevinç"li etkin tutkularıysa pek ele almaz. Spinoza ise insan doğasına karamsar veya iyimser bakmak yerine gerçekçi bir bakışı tercih eder. Ona göre kederli tutkular, insanların bilgisizliğe ve ayrılığa sürüklerken, sevinçli tutkular ise insanları birleştirir, bilgiye ulaştırır ve özgürleştirir.

Hobbes gibi Spinoza da bir doğa durumu varsayımını kabul eder. Ona göre doğa durumu, siyasal olguyu içkin nedenlerle ve gerçekçi bir bakış açısıyla ortaya koymak için kullanılan elverişli bir kuramdır. Ancak o, Hobbes gibi ölümüne bir savaşın ve korkunun kol gezdiği bir "doğa durumu" tasvir etmez. Bir doğal durumun varlığını kabul eder, çünkü insan akıllı olarak doğmaz, aksine akıl deneyimle gelişen ve yetkinleşen bir yetidir.

Hobbes ele aldığı konuları iki karşıt kutba ayırarak, doğal durum ile toplumsal durumu birbirine tamamen zıt olarak tasvir ederken; Spinoza, tek töz anlayışının da etkisiyle doğal durum ve toplumsal durumu tamamen birbirinden ayrı iki farklı durum olarak görmez. Doğal durum ve toplumsal durum, insanlık durumunda birleşen ve insani gelişimin bir parçası olan süreçler olarak ortaya çıkar (Strauss, 2011: 310).

Öte yandan Spinoza'nın ve Hobbes'un özgürlük kavramını göz önüne alırsak, Spinoza'da doğal durumda insan özgür değil, Hobbes'ta ise özgürdür. Hobbes'un özgürlükten anladığı şey dış engellerin yokluğuyken, Spinoza'da insanın özgür olması edilgin tutkulardan kurtulup etkin tutkulara sahip olması anlamına gelir. Doğa durumunda insan çoğunlukla edilgin tutkulara bağlı olduğundan özgür değildir. Doğal durumu belirleyen hakim tutku, etkin, sevinçli bir tutku olan "umut" değil, edilgen, kederli bir duygu olan "korku"dur.

Spinoza'nın toplumsal durumu temellendirmek için kullandığı bir diğer kavram "doğal hak"tır. O, Hobbes'un hakkı güçle özdeşleştirmesini benimser ve doğal hak kavramının kapsamını genişletir. Buna göre doğal hak, sadece insan için geçerli değil, doğanın tümü için geçerlidir. Spinoza doğal hakkı şöyle tanımlar:

Doğal hak ile, öyleyse, her şeyin kendileri uyarınca doğanın yasalarını ya da kurallarını, yani doğanın gücünün kendisini anlıyorum. Sonuç olarak, tüm Doğa'nın ve dolayısıyla her bireyin doğal hakkı gücünün yettiği yere kadar uzanır ve o halde, bir insan kendi doğasının yasalarına göre yaptığı her şeyi doğanın üstün hakkı uyarınca yapar ve doğa üzerinde gücü ölçüsünde hakkı vardır (Spinoza, 2007: 16).

Spinoza burada Hobbes'un sadece hayvanlara ve insanlara hasrettiği ve bütün hakların kendisine indirgendiği "yaşamı koruma hakkı"nı ifade etmek için kullandığı çaba (*endeavour*) nosyonunu, Doğa'daki bütün varlıkların varlığını sürdürme çabası olan *conatus*'a dönüştürür. Ona göre Doğa'daki her şey ve dolayısıyla her insan, kendisini sınırlayan tüm dış etkilere rağmen zorunlu olarak varoluşunu korumaya ve sürdürmeye çalışır. Başka bir ifadeyle "her şey elinden geldiğince, varlığını sürdürmeye çabalar" (Spinoza, 2017: 211). Böylece herhangi bir şeyin gücü yettiğince varlığını sürdürmeye çabalaması, yani *conatusu*, sahip olduğu güç derecesine karşılık gelmektedir. Bu güç kendisine söz konusu şeyde, şeyin kendini ne ise o olarak sürdürmesine yönelik bir çaba olarak ortaya koyar. Sonuç olarak bir şeyin gücü ölçüsünde varoluşta sürme çabasını ifade eden *conatus*, o şeyin varoluş gücünden, yani fiili özünden başka bir şey değildir (Spinoza, 2017: 212).

Spinoza, doğal hakkı sadece insanlar için değil bütün varlıklar için geçerli kılmakla, doğal hak kavramlaştırmasında akli devre dışı bırakarak, insanın rasyonel doğasını merkeze alan klasik hak yaklaşımına ve insan merkezci mantığa radikal bir itiraz getirir (Güner, 2015: 189). Spinoza'ya göre insanlar sadece aklın gereklerine göre davranmazlar, arzularının yönlendirmelerine de tabidirler. İnsanlar ister akla göre davransınlar, ister arzuyla hareket etsinler, hep doğal haklarını kullanırlar.

Öte yandan Spinoza'da hak güçle özdeştir ve tekil varlığa içkindir (Spinoza, 2008: 231). O, "insanın gücü doğanın gücünün bir parçasıdır" (Spinoza, 2008: 96) diyerek insan ile doğa arasındaki ilişkiyi parça-bütün ilişkisi şeklinde düşünmektedir. Ona göre insanın gücü Doğanın ya da Tanrının sonsuz gücünün bir parçasıdır ve insanlar doğaları kendilerinininkiyle uyuşacak insanlar arasında yaşadıkları zaman etkide bulunma güçleri artacaktır.²

Doğa durumundan devlete geçiş konusunda Hobbes ve Spinoza'nın farklı değerlendirmeleri vardır. Hobbes, toplumsal bir hayatın olmadığı, herkesin herkesle savaşının ve kederli bir tutku olan şiddete maruz kalarak öldürülme korkusunun yaşandığı doğa durumundan bir an önce sözleşmeyle hem toplumsal hayata geçilmesi hem de siyasal birlikteliğin kurulması gerektiği ifade ederken; Spinoza, doğa durumunda da toplumsal bir hayatın mevcut olduğunu, sözleşmeyle sadece devletli duruma geçildiğini ifade eder. Ayrıca Spinoza'ya göre hiçbir zaman insan insanın kurdu olmamış aksine insan insanın Tanrısıdır (Spinoza, 2017: 353).

Hobbes, sivil durumu, doğa durumundan farklı olarak haklardan vazgeçiş ve yükümlülükler alanı olarak görürken, Spinoza, siyasal alanın bir özgürlük ve yetkinlik alanı olması gerektiğini söyler. Sivil durumun bir özgürlük ve yetkinlik alanı olmasını sağlayan şey insanların yardımlaşması ve düşünce özgürlüğüdür.

---

² Bu düşüncenin ontolojik temeli *Ethica*'da yer alır. Spinoza'ya göre insanlar edilgin duyguların etkisindeyken doğa bakımından birbirinden farklı olabilir veya farklı düşünebilirler. Ancak aklın rehberliğinde yaşadıklarında yani etkin duygulara sahip olduklarında sadece kendi doğalarından biri ile uzlaşabilirler. Bu nedenle bir insana, doğada aklın rehberliğinde yaşayan başka bir insandan daha yararlı hiçbir şey yoktur (Spinoza, 2017: 352-53).

Spinoza dostu Jarig Jelles'e yazdığı mektupta doğal durumdan sivil duruma geçişte doğal hakların devrine dair Hobbes ile arasındaki farkı şöyle ifade eder:

Politika hususunda, Hobbes ile benim aramdaki farkı sormuşsunuz. Bu fark tam olarak şundan ibarettir: Ben doğal hakkı bütünüyle daima muhafaza ediyor ve bir Site'de üstün yöneticinin, bir uyruk üzerinde, yalnızca sahip olduğu gücü ölçüsünde hakkı da olduğunu savunuyorum. Doğa durumunda da bu hep böyledir (Spinoza, 2014: 268).

Bu nedenle Hobbes'ta egemene devredilmeyen tek doğal hak yaşama hakkıyken, Spinoza'da "kendi aklı uyarınca düşünme hakkı" yani düşünme özgürlüğü de devredilmesi mümkün olmayan bir haktır (Villanova, 2011: 107).

Bireyler doğal durumda, hem doğada her tekil varlıktan daha güçlü bir tekil varlık olduğu için hem de doğa tüm tekil varlıkların gücünü aştığı için, doğal hakkın özünü tam olarak gerçekleştirilememekte, yani yetkinleşememekte ve zayıf kalmaktadırlar. O halde bireyler doğal durumda zayıftırlar ve doğal hakkın gerçek özüne ulaşamamaktadırlar. Bireylerin güçsüzlüklerinin bir nedeni de edilgin kederli tutkuların etkisinde kalıp birbirlerine düşman olmalarıdır. Bireyler hem bu güçsüzlükten hem de birbirlerine düşman olmaktan kurtulmak için bir siyasal birliktelik kurma zorunluluğu duyarlar (Ergül, 2005: 103).

Öte yandan tekil varlıkların sahip olduğu doğal hakkın bir ifadesi olan düşünce özgürlüğünün, düşüncelerin bildirilmesinin siyasal topluluk dışında ortaya çıkması mümkün değildir. Buna göre sivil durum bireylerin doğal haklarını devretmeyip birleştirmeleri, işbirliği ve yardımlaşma girişimleridir. Her ne kadar kuramsal olarak sözleşmeyle devredilen haklardan söz edilse de uygulama da bu imkansızdır. Spinoza'ya göre tekil varlıkların tüm güçlerini devretmesi, varlıktan kesilmesi anlamına gelir. Bu durumda bireylerin haklarını devretmeleri varlıksal bakımdan imkansızdır.

Böylece Spinoza doğal hakkın sivil durumda da var olduğunu göstermesiyle politik kurumunun tutarlılığını zedelememektedir. Ayrıca insan tutkuları çözümlemesinde de aynı tutarlılığı göstererek Hobbes'tan ayrılır. Hobbes doğal durumda tutkular yüzünden bireylerin birbirlerine düşman olduğunu ve ölümüne savaşa girdiklerini söyler. Herkesin herkese karşı olan bu ölümüne savaşımdan kurtulmanın yolu, tek tutkulu kişinin yönetiminde herkesin sahip olduğu tutkuların bastırılmasıdır. Spinoza ise devleti, tutkuları bastıran bir kurum değil, dengeleyen ve ölçülü kılan bir kurum olarak görür.

Monarşiye Karşı Demokrasi

En iyi yönetim biçiminin ne olduğunun araştırılması, birlikte yaşamın amacının olduğunu bilmekle mümkündür. Spinoza yönetim biçimleri konusunda iki farklı tutum benimser: *Teolojik Politik İnceleme*'de devletin amacı "özgürlük" iken, *Politik İnceleme*'de ise amaç "barış ve güvenlik, insanların yaşamlarını dirlik ve düzen içinde geçirmeleri ve yasaların çiğnenmesi" olarak ifade edilir (Spinoza, 2007: 38; 2008: 285). Ancak bu iki tutum, bütünüyle farklı ve birbirlerini dışlayan görüşler değildir. Spinoza'nın bütün eserlerinde savunduğu şey, insanın aklın yönetiminde, erdemli ve yetkin bir birlikteliği sağlamasıdır. Yani kin, küçümseme, alay

etme gibi kederli duyguları dışlayan; gülme, haz alma gibi sevinçli duyguları içeren bir yönetim kurulmalıdır (Spinoza, 2008: 111). Bu da akıl tarafından yönetilen bir devlet olmalıdır. Ancak böyle bir devlet, güçlü, bağımsız ve ılımlı bir yönetim olabilir. Bu yönetim biçimi insanları kordulardan ziyade umut duygusuyla yönetecektir (Spinoza, 2008: 285).

Hobbes'ta sivil topluma geçiş ve devlet düzenini idamesi, devletin uyrukları üzerinde yarattığı korkunun büyüklüğüne bağlıdır. İnsan doğasının bir sonucu olan korkudan kurtulmanın, Hobbes'un düşüncelerinde bir yolu yoktur. Hobbes'a göre hiçbir şey ölüm ve esaret korkusundan kurtulmaktan daha akıllıca olamayacağından yaşam güvencesi karşılığında insanlar, başka hiçbir konuda fikirlerinin soruşturulmaması riskini göze alıp, korkuyla boyun eğecekleri bir hukuk düzenini kendi elleriyle yaratarak gönüllü köleliklerine razı olurlar. Ama elbette Hobbes açısından bu kölelik değildir. Çünkü yasaların korkusuyla davranan kişi, yine de özgür bir eylemde bulunmaktadır.³ Spinoza'ya göre de korku gerçekten insanın en güçlü duygularından biridir.⁴ Ancak Spinoza, korkuyu asla bir meşrulaştırma aracı olarak kullanmaz. Bir başka deyişle, siyasete ve insan doğasına her zaman gerçekçi bir gözle bakan Spinoza, insan doğasına en uygun rejimin ne olabileceğini soruştururken, hukuku kuran siyasi süreçler ve meşrulaştırma çabaları arasında taraf tutmaz (Ergün, 2009: 49).

Hobbes, korkudan kaynaklanan güvenlik arzusunun tatminini, gücü mutlak bir politik aktörün yine korkuya dayanan düzeninde bulurken ve bu nedenle ideal yönetim biçimi olarak mutlak monarşiyi savunurken; Spinoza ise korkuya sadece bir duygu hali olarak kabul eder ve onun hakimiyetini insan için karşı koyulamaz bir kader olarak görmektense, insanı bu duygunun yarattığı edilginlik halinden kurtaracak bir siyasal düzen arayışına girer.

Hobbes, "bir"liği tam olarak sağladığı için monarşiyi en mutlak yönetim biçimi olarak nitelendirmiştir. Spinoza ise Hobbes'tan farklı bir "mutlak"lık düşüncesi geliştirir. Spinoza'ya göre mutlaklık, gücün katılımıyla varolur. Yani, siyasal bütün "özgür çokluk" tarafından belirlendiğinden siyasal birliğin mutlaklığı da onların gücüyle belirlenir. Egemenin hakkı çokluğun gücü tarafından oluşturulmuştur (Spinoza, 2007:21). Bu nedenle monarşi değil, demokrasi en mutlak yönetimdir. Demokrasinin en mutlak yönetim biçimi olmasının nedeni, tüm halkın sahip olduğu hakları nispetinde siyasal bütüne katılmalarıdır. Monarşide ve aristokraside ise halk tümüyle siyasal birliği katılmadığından bu yönetim biçimleri mutlaklığa ulaşamazlar.

Peki, devletin mutlak olmasıyla demokratik özgürlüklerin sağlanması bir arada nasıl mümkündür? Balibar'a göre Spinoza, siyaset felsefesinde şöyle bir yöntemi benimser: kuramsal

---

³ Hobbes'a göre korku ve özgürlük birbiriyle çelişmez. Çünkü özgür olmak demek, insanın gücü ve zekasıyla yapmaya muktedir olduğu şeylerde, istediği şeyi yapmasının engellenmemiş olmasıdır. Hobbes açısından bir şeyi korku nedeniyle yapan kişi, yine de özgür bir kişi olarak eylemde bulunur. Örneğin bir devletin uyruğu olarak yapılan tüm eylemler, yapmama "özgürlüğü" bulunmasına rağmen, yasa "korkusuyla" gerçekleştirilen eylemlerdir (Hobbes, 2013: 163).

⁴ Spinoza felsefesinde insan eylemlerinin itici güce arzudan (*cupiditas*) kaynaklanan duygulardır. Bunlar akıl tarafından yönlendirildiğinde *acciones*, yani etkin duygular, aksi halde *passiones*, yani edilgin duygular ya da tutkular haline dönüşür (Spinoza, 2017: 197-98). Korku, akıl tarafından yönlendirilmeyen en güçlü duygulardan biridir ve Spinoza onu şöyle tanımlar: "Korku, kuşku duyduğumuz gelecek yada geçmiş bir olayın imgesinden doğan istikrarsız bir kederdir (Spinoza, 2017: 226).

olanın uygulamada nereye vardığı. En iyi yönetim biçiminin hangisi olduğu konusunda da bu yöntemi kullanır. Çünkü, soyut ve kuramsal olarak düşünülen bir yönetim biçimi, uygulamada oldukça farklı özellikler gösterir (Balibar, 2004: 32).

Spinoza'ya göre, insan ancak var olmakta devam etmesi anlamına gelen çabasının engellenmediği bir siyasal düzende özgür olabilir. Bu düzen ise, var olmakta devam etme çabasına karşılık gelen gücünü arttırabilme olanağının engellenmediği, yani insanın doğasına en uygun olan siyasal düzen olan demokrasidir. Spinoza, demokrasiyi şu şekilde tanımlar: "Gücü altındaki her şeye ilişkin üstün hakka toplu olarak sahip evrensel insan birliği" (Spinoza 2008: 235). Bu birlik, her insanın gücünü topluma devrederek, yalnızca toplumun her şey üzerinde doğanın yüce hakkına sahip kılınmasıyla oluşturulur. Ancak gücün devri, Spinoza için Hobbes'ta olduğu gibi mutlak anlamda bir devir değildir. Çünkü hiç kimse doğal hakkını bir daha denetleyemeyeceği bir egemen güce bırakamaz. Bunun yerine, kişinin kendisinin de katılacağı ve hakların birleştirilmesiyle ortaya çıkan bir yönetim oluşturulmalıdır (Balibar, 2004: 40).

Spinoza, tek tek insanların güçlerinin devriyle oluşmuş bir devletin, kendisine devredilen bu gücü en etkin, en erdemli ve Doğa'nın zorunlu devrimiyle en uyumlu kullanımı için demokratik bir katılımı önerir. Buna göre bir devlet ya da egemen varlığını asla korku duygusuna bağlamamalıdır. Çünkü korku duygusuyla eylemek özünde edilgin ve zavallı bir sürükleniştir; insanların devlete, yararlı olduğu için değil de ürkütücü olduğu için bağlılık göstermesi sonunda kederli bir toplumsal bütün doğuracak, böylesi bir bütünün savruluşu da mutlaka yıkım getirecektir (Balanuye, 2017: 145).

Spinoza'ya göre insanların özgür yargıları çok çeşitlidir ve her insan her şeyi yalnızca kendisinin bildiğini sanır. Hepsinin aynı fikri paylaşması ve tek ağızdan konuşması mümkün olamaz. Eğer insanlar kendi kafalarına göre davranma hakkında vazgeçmeselerdi barış içinde yaşayamazlardı. Bu nedenle demokraside devredilen veya daha doğru bir ifadeyle vazgeçilen "kendi uygun gördüğü şekilde eyleme hakkı"dır. Dolayısıyla insanın vazgeçtiği tek şey, kendi uygun gördüğü şekilde eyleme hakkıdır, akıl yürütme ve yargıda bulunma hakkı değildir (Balibar 2004: 32). Nitekim siyasal düzen insanların edildikleri duygulanışları, akılla, kendi kendisini ve diğer doğal şeyleri bilerek etkilere dönüştürmesini engellememelidir. Bu nedenle de düşünce özgürlüğü Spinoza'nın demokrasisinde sınırlanamayacak bir doğal hak olarak belirlenir.

Her insana düşünce özgürlüğü Tanrısal yasa tarafından tanınır ve bu özgürlük huzuru büyük bir tehlikeye atmadan ve tüm devlete çok büyük zarar verilmeden de yok edilemez (Spinoza 2008: 50). Düşünce özgürlüğü bir doğal hak olarak tanındıkça, insanların akıl yürütme ve yargılama haklarının devredilemez olduğu da açıklık kazanır. Hiçbir egemen, kendi varlığını tehlikeye atmaksızın bu hakkı baskı altına alamaz.

Bu nedenle demokrasi, bireylerin doğal haklarını korumasıyla, kalabalıkların bakış açısından en uygun yönetim biçimidir. Spinoza'nın siyaset kuramının en temel özelliği ve başarısı yurttaşların kurucu özelliklerine ve deneyimine verdiği önemdir. Yurttaşlar bedensel ve zihinsel özerklikleri sayesinde deneyimlerini birbirlerine aktarmakta, bir ilişkiler bütünü olan ortak

yaşam dünyalarını oluşturmaktadır. Devlet, Hobbes'un araçsal ve yöntemsel aklın biçimlendiği teknik bir nesne değil, bireylerin karşılıklı ilişkileriyle kurulan kapalılığa değil, açıklığa ve iletişime dayanan ortak deneyim dünyasıdır. Bu nedenle bireylerin sahip olduğu hakları ellerinden alınmadan, onların siyasete etkin katılabilecekleri bir birliktelik sağlanmalıdır. Bu bakımdan Spinoza'nın iktidara (*potestas*) karşı, güç (*potentia*) vurgusu devletin özünü meydana getirir.⁵

Sonuç

On yedinci yüzyılın çalkantılı dönemlerinde ortaya çıkan ölçsüz şiddetin ve belirsizliğin üstesinden nasıl bir yönetim biçimiyle gelinebileceği sorusunu Hobbes "güvenlik" kaygısını temele alarak, haklar ve özgürlükleri tek bir kişiye, monarka; yükümlülükleri ve itaati ise sadece "yaşama hakkı"ni baki kaldığı uyruklara vererek cevaplamaya çalışır. Sonuçta ortaya çıkan çözüm, egemen gücü gizemleştiren, yönetilenleri nesneye ve edilgin bir duruma dönüştüren bir biçim almıştır. Hobbes, devletin temelini soruştururken aşkın bir ilkeye, özellikle de Tanrı'ya başvurmadan doğal hak, sözleşme ve insan tutkularına dayanarak temellendirilmesi bakımından tutarlıdır. Fakat, siyasal birliği tümüyle mutlak "bir" kişinin Leviathan'ın iradesinde eritme kararına vardığında hem egemen güç gizleşmekte hem de siyasal alanının kendine özgü yapısı ortadan kalkmaktadır.

Spinoza, yalnızca "güvenlik" kaygısıyla hareket etmenin insanı edilgin ve kederli tutkulara mahkum edeceğini, onları birbirlerine karşı duydukları korkudan kurtarıırken bir başka korkuya teslim edeceğini; bu nedenle, kurulacak siyasal birlikteliğin temeline etkin ve sevinçli tutkular olan yardımlaşma ve özgür düşünmenin yerleştirilmesi gerektiğini belirtir.

Spinoza Hobbes'un içine düştüğü tuzağın farkındadır. Birey ve onun haklarından ilk defa bahseden Hobbes, kendi yaratılarını yine kendi icadı olan *Leviathan* karşısında korumayı başaramaz. Hobbes önce özgürlüğün olduğunu söyler, sonraysa güvenlik ve ortak yarar adına özgürlükleri sınırlamaya girişir. Hangi özgürlüklerin ne ölçüde kullanılacağını *Leviathan*'a bırakır. Spinoza açısından ise doğa durumunda ortak haklar bireysel güçlerle değil, aksine herkesin bir arada gücü ve iradesiyle belirlenmiştir. Hobbes ve Spinoza'nın üzerinde uzlaştıkları nokta, doğal hakların devrinin gerekli olduğu fikridir. Bireylerin doğal haklarının üçüncü bir kişiye devri, ortak bir gücün oluşmasını sağlar. Ancak doğal hakların muhafazası durumunda iki düşünür birbirinden farklı düşünür. Hobbes'ta devir mutlak bir güç olan *Leviathan*'la sonlanır, Spinoza'da devir, kolektif lehine gerçekleşir. Bu aynı zamanda demokrasinin en iyi yönetim biçimi olmasının nedenidir.

---

⁵ Michael Hardt, Spinoza'nın güç için kullanmış olduğu Latince *potentia* ve *potestas* kavramlarının İngilizce'ye "power" olarak çevrilerek iki kavram arasındaki farkın ortadan kaldırıldığını ifade eder (Hardt, 2005: 26). Steven Barbone bu iki kavram arasındaki farkı şöyle ifade eder: Spinoza, herhangi bir şeyin bir şeyi kontrol ederken ya da bir kimsenin başka bir kimse üzerindeki otoritesini ifade etmek isterken *potestas* kavramına, bireyin başka varlıklarla kurduğu ilişkiden ziyade bireyin kendisine, sahip olduğu potansiyel güce vurgu yapmak isterken de *potentia* kavramına başvurmakta ve bu anlamıyla *potentia*, bireyin özü, doğası ve conatusuyla eşanlamlı hale gelmektedir (Barbone, 2002: 102-103).

Sonuç olarak Hobbes'un devleti kurmak için kullandığı bütün kavramları benimseyen Spinoza bu kavramları içeriklendirirken Hobbes'tan bütünüyle ayrılır. O kavramları insanbiçimci içeriklerden kurtarıp tamamen nesnel bir duruma getirmeyi bir ölçüt olarak kullanır. Bu nedenle "doğal hak" insana özgü bir şey olmaktan çıkıp tüm doğal varlıkların etkinliklerine, çabalarına (*conatus*) verilen ad olur.

KAYNAKLAR

- Balibar, E. (2004). *Spinoza ve Siyaset*, (S. Soyarslan, çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık
- Balanuye, Ç. (2017). *Spinoza'nın Sevinci Nereden Geliyor?*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Barbone, S. (2002). What Conatus as an Individual for Spinoza?. Olli Koistininen and John Biro (ed.). *Spinoza: Metaphysical Themes*. Oxford: Oxford University Press, 89-112.
- Campos A. S. (2012). *Spinoza's Revolutions in Natural law*. London: Palgrave Macmillian
- Cevizci, A. (2013). *17. Yüzyıl Felsefesi*, İstanbul: Say Yayınları
- Deleuze, G. (2008). *Spinoza Üzerine Onbir Ders*. (U. Baker, çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Deleuze, G. (2013). *Spinoza ve İfade Problemi*. (A. Nahum, çev.). İstanbul: Norgunk Yayıncılık
- Ergül, S. (2012). *Hobbes ve Spinoza'da Siyasal Alanın Temellendirilmesi*.Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Ergün, R. (2009). *Leviathan ve Teolojik Politik İnceleme ile Politik İnceleme'de Korku Kavramı*, C. B. Akal ve R. Ergün. (Yay. Haz.). *Spinoza Günleri 2*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 45-55.
- Güner, O. (2015). *Tabii Yasadan Tabii Hakka: Locke ve Spinoza*. G. Ateşoğlu ve E. Canaslan (Yay. Haz.). *Spinoza ile Karşılaşmalar*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 162-193
- Gray, John (2004). *Post Liberalizm: Siyasal Düşünce İncelemeleri*. (Çev. Müfit Günay, çev.). Ankara: Dost Yayınları
- Hardt, M. (2005). *Gücün Anatomisi*. A. Negri (Yay. Haz.). *Yaban Kuraldışılık: Spinoza Metafiziğinin ve Siyasetinin Gücü*. (E. Canaslan, çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık, 26-34.
- Herbert, H. G. (2009). *A Philosophical History of Rights*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Hobbes, T. (2013). *Leviathan*. (S. Lim, çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hobbes, T. (2014). *De Cive, Yurttaşlık Felsefesinin Temel İlkeleri*, (Deniz Zarakolu, çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Ruby, C. (2012). *Siyaset Felsefesine Giriş*. (A. U. Kılıç, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Spinoza, B. (2007). *Tractatus Politicus*. (M. Erşen, çev.). İstanbul: Dost Yayınları.
- Spinoza, B. (2008). *Tractatus Theologico-Politicus. Teolojik Politik İnceleme*. (C. B. Akal ve R. Ergün, çev.). İstanbul: Dost Yayınları.

- Spinoza, B. (2014). *Mektuplar*, (E. Ayhan, çev.). İstanbul: Dost Yayınları.
- Spinoza, B. (2017). *Ethica*. (Ç. Dürüşken, çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Sprangers, T. (1973). *A The Politics of Motion the World of Thomas Hobbes*. Lexington: The University of Kentucky.
- Strauss, L. (2011). *Doğal Hak ve Tarih*. (M. Erşen ve P. Onur, çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Tuck, R. (1988). *Natural Rights Theories*. Cambridge: Cambridge University Press
- Villanova, M. G. (2011). Hobbes ve Spinoza: Tabii Halde ve Sivil Toplumda Doğal Hak. C. B. Akal ve R. Ergün. (Yay. Haz.). *Spinoza Günleri 2*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 103-111.
- Zelyüt, S. (2003). *Dört Adalı*. İstanbul: Paradigma Yayınları